

تحلیل باستان‌شناختی و هنری از نسخه‌های خطی مصور ایران در دوره ایلخانی و

ملوک الطوایفی

تیمور اکبری (نویسنده مسئول)

استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ورامین پیشوا، تهران. (akbaritaymour@yahoo.com)

(تاریخ دریافت ۱۴۰۳/۰۲/۱۹ تاریخ پذیرش ۱۴۰۳/۰۵/۲۳)

چکیده

نسخه‌های خطی مصور ایران در دوران اسلامی حاوی اطلاعات ارزشمند فرهنگی، باستان‌شناسی، تاریخی و هنری هستند که برای مورخان، باستان‌شناسان و محققان از اهمیت مطالعاتی بالایی برخوردارند. برخی از حاکمان ایلخانی و ملوک الطوایفی از تولید نسخه‌های خطی مصور با موضوعات مذهبی، حماسی و علمی حمایت می‌کردند. در این دوران، کتاب‌های متعددی با حمایت حاکمان بازنویسی و مصور شدند. نسخه‌های خطی مصور ایلخانی و دوره ملوک الطوایفی شامل مینیاتورهایی هستند که اطلاعات مهمی از فرهنگ، باستان‌شناسی، هنر و تاریخ این دوران را ارائه می‌دهند. یکی از اهداف این مقاله، معرفی نسخه‌های خطی مصور دوره ایلخانی و ملوک الطوایفی به عنوان منابع مطالعاتی در حوزه‌های باستان‌شناسی، تاریخ و هنر است. هدف دیگر این تحقیق، تجزیه و تحلیل باستان‌شناختی و هنری مینیاتورهای این نسخه‌های خطی مصور می‌باشد. در این پژوهش، با استفاده از روش‌های توصیفی و تحلیلی و با انجام کار میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای، تعدادی از مینیاتورهای نسخه‌های خطی دوره ایلخانی و ملوک الطوایفی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. سوالات اصلی این پژوهش عبارتند از: آیا با استفاده از نسخه‌های خطی مصور می‌توان بخشی از فرهنگ دوره ایلخانی و ملوک الطوایفی را بازسازی کرد؟ آیا با مطالعه ویژگی‌های مینیاتورهای این دوره می‌توان الگویی برای شناسایی نسخه‌های خطی مصور ناشناخته ارائه داد؟ نتایج این پژوهش نشان‌دهنده اهمیت نسخه‌های خطی مصور دوره ایلخانی و ملوک الطوایفی در مطالعات باستان‌شناسی و تاریخ هنر ایران در دوران اسلامی است.

واژگان کلیدی: ایلخانی، مینیاتور، تحلیل، نسخه‌های خطی، ملوک الطوایفی.

مقدمه

تصویرگری نسخه‌های خطی در دوره ایلخانی (۶۵۶-۷۳۵ ه‍.ق / ۱۲۵۸-۱۳۳۴ م) و ملوک‌الطوائفی (۷۳۵-۷۸۰ ه‍.ق / ۱۳۳۴-۱۳۷۸ م) با حمایت حاکمان این دوره گسترش یافت. در این دوران، به دلیل آزادی فکری و عدم پابندی حاکمان به تفکر خاص، تولید کتاب‌های مصور با موضوعات علمی، مذهبی، حماسی و عاشقانه رواج بیشتری پیدا کرد. مینیاتورهای موجود در کتاب‌های مصور این دوره در مطالعات باستان‌شناسی، تاریخ و سایر علوم از اهمیت بالایی برخوردارند و امکان بازسازی فرهنگی و تاریخی را برای محققان فراهم می‌کنند.

با استفاده از ویژگی‌های خاص مینیاتورهای نسخه‌های خطی مصور دوره ایلخانی، آل جلایر و آل اینجو، می‌توان ورق‌های مصور پراکنده و بی‌تاریخ این دوران را شناسایی کرد. همچنین، از این طریق می‌توان ویژگی‌های فرهنگی مانند معماری، پوشاک، ابزار علمی و غیره را بازسازی نمود. در این پژوهش، اطلاعات تعدادی از نسخه‌های خطی مصور برجسته دوره ایلخانی و ملوک‌الطوائفی جمع‌آوری شده و تعدادی از مینیاتورهای آن‌ها مورد مطالعه و تحلیل قرار گرفته‌اند.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش توصیفی و تحلیلی است. در این تحقیق، نسخه‌های خطی مصور دوره ایلخانی، آل جلایر و آل اینجو توصیف و معرفی شده‌اند و ویژگی‌های تعدادی از مینیاتورهای این نسخه‌ها مورد

بررسی و تحلیل هنری و باستان‌شناختی قرار گرفته‌اند. بخشی از این پژوهش به اهمیت صفحات مصور این نسخه‌ها در مطالعات باستان‌شناسی و بازسازی هنر و فرهنگ دوره ایلخانی و ملوک‌الطوائفی در ایران پرداخته است. برای بیان اهمیت مینیاتورهای نسخه‌های خطی در مطالعات فرهنگ و هنر این دوره، از مطالعات تطبیقی نیز استفاده شده است.

این تحقیق در پی پاسخ به پرسش‌های زیر است:
چه عواملی باعث تولید فراوان نسخه‌های خطی مصور در دوره ایلخانی و ملوک‌الطوائفی شد؟
آیا مینیاتورهای نسخه‌های خطی این دوره امکان بازسازی فرهنگی را فراهم می‌کنند؟
ویژگی‌های مشخص مینیاتورهای دوره ایلخانی و ملوک‌الطوائفی چگونه در شناسایی نسخه‌های خطی ناشناخته به ما کمک می‌کنند؟

پیشینه تحقیق

پژوهشگران متعددی در رابطه با نسخه‌های خطی مصور دوره ایلخانی و ملوک‌الطوائفی مطالعاتی انجام داده‌اند. از جمله این محققان می‌توان به بازیل گری، رویین پاکباز، مرتضی گودرزی، شیلابلر و ثروت عکاشه اشاره کرد که در تألیفات خود به توصیف مینیاتورها و نسخه‌های خطی مصور پرداخته‌اند و با دید هنری آن‌ها را بررسی کرده‌اند. هدف اصلی این محققان، توصیف، تاریخ‌نگاری و بررسی هنری مینیاتورهای نسخه‌های خطی مصور بوده است.

در این تحقیق، علاوه بر تحلیل هنری و باستان‌شناختی مینیاتورهای نسخه‌های خطی دوره ایلخانی و

ملوک الطوائفی، به اهمیت نگاره‌های این نسخه‌ها در بازسازی فرهنگ و هنر دوران اسلامی نیز پرداخته شده است. شناسایی و معرفی شاخصه‌های مینیاتورهای نسخه‌های خطی مصور دوره ایلخانی و ملوک الطوائفی به عنوان الگو و معیاری برای شناسایی آثار مکتوب مصور و مینیاتورهای ناشناخته این دوران، از اهداف خاص و نوآورانه این تحقیق به شمار می‌رود.

تاریخ ایلخانیان

در زمانی که محمد خوارزمشاه قدرت خود را در نواحی شرقی مرزهای ماوراءالنهر گسترش می‌داد، خلیفه عباسی الناصرالدین‌الله در حدود ۶۱۳ هـ.ق / ۱۲۱۶ م برای مقابله با توسعه قدرت او در عراق توطئه می‌کرد. در آن سوی مرزهای شرقی قلمروی خوارزمشاه، قدرت نوحاسته‌ای در حال شکل‌گیری بود که به تدریج به درون مرزهای ایران نفوذ کرد و خود را برای تسخیر آماده می‌کرد. با این حال، خلیفه عباسی و سلطان خوارزمشاهی در کشمکش‌های سیاسی خود، این نیروی جدید را نادیده گرفتند یا آن‌قدر در محیط بسته افکار سیاسی و حشمت قدرتشان غرق شده بودند که حضور این نیروی جدید را اصلاً نمی‌دیدند. این نیروی عظیم که از نواحی صحرای گوبی و کوه‌های تیان‌شان به سوی ماوراءالنهر حرکت می‌کرد، دولت نوحاسته مغول بود که در نیم قرن، به موجودیت دولت‌های پرآوازه خوارزمشاهی و خلافت عباسی پایان داد. پس از پیروزی چنگیز خان مغول بر محمد و جلال‌الدین خوارزمشاهی در حدود ۶۱۶ هـ.ق / ۱۲۱۹ م، نمایندگان از چین به ایران فرستاده شدند. آخرین

آن‌ها ارغون خان بود. پس از چنگیز، پسرش اوگتای و سپس همسر او توراقینا و پسرش گیوک به حکومت رسیدند. پس از آن، منکوقان به حکومت رسید و برادرش قوبیلای قان را برای حکومت چین و هلاکو را برای حکومت بر ایران فرستاد. هلاکو در جنگ با اسماعیلیان در قلعه‌های ایران پیروز شد و سپس بغداد را فتح کرد و خلفای عباسی را سرنگون نمود. او قصد پیشروی به مصر و شام را داشت، اما در منطقه عین‌جالوت از سپاه ترکان مملوکی مصر شکست خورد. پس از شنیدن خبر مرگ برادرش منکوقان، هلاکو به ایران بازگشت و سلسله ایلخانیان را در سال ۶۵۶ هـ.ق تأسیس کرد.

پس از هلاکو، اباقاخان (۶۸۰-۶۶۳ هـ.ق) به حکومت رسید و تبریز را به جای مراغه به پایتختی خود انتخاب کرد. پس از او، احمد تکودار (۶۸۳-۶۸۱ هـ.ق)، ارغون (۶۹۰-۶۸۳ هـ.ق)، گیخاتو (۶۹۴-۶۹۰ هـ.ق)، بایدو (۶۹۴-۶۹۴ هـ.ق)، غازان خان (۷۰۳-۶۹۴ هـ.ق)، الجایتو (۷۱۶-۷۰۳ هـ.ق) و ابوسعید بهادرخان (۷۱۶-۷۳۶ هـ.ق) از حاکمان ایلخانی به شمار می‌آیند.

پس از مرگ الجایتو، ابوسعید به حکومت رسید و پس از او، قلمرو ایلخانان به دست امرا و شاهزادگان مغولی افتاد و به مرور حکومت‌های محلی مانند آل اینجو، آل مظفر، آل چوپان، آل جلایر، سربداران و آل کرت در گوشه و کنار ایران شکل گرفتند. تا اینکه امیر تیمور گورکانی (۸۰۷-۷۳۶ هـ.ق) با تأسیس سلسله تیموریان، قلمرو سیاسی ایران را دوباره یکپارچه کرد (بیانی، ۱۳۸۲: ۲۰۷).

معرفی و تحلیل باستان‌شناختی نسخه‌های خطی مصور دوره ایلخانی

پیش از تشکیل حکومت ایلخانی، سبک مصورسازی کتاب به نام سبک بغداد رواج داشت. پس از حمله مغول، این سبک ادامه یافت. از جمله نسخه‌های خطی این دوره می‌توان به «رسائل اخوان الصفا خلان الوفا» اشاره کرد که در سال ۶۸۶ ه‍.ق / ۱۲۸۷ م در بغداد مصور شده است (عکاشه، ۱۳۸۰: ۲۵۹). سبک نقاشی در آغاز حکومت ایلخانیان به مکتب نقاشی تبریز معروف شد. دلیل این نام‌گذاری، مرکزیت تبریز در این دوره و مصور شدن بیشتر آثار مکتوب در این شهر بود. نسخه‌های خطی مشهور و مصور دربار ایلخانیان شامل موضوعات جانورشناسی، گیاه‌شناسی، تاریخی، عاشقانه، شاهنامه و علمی هستند. شیوه نقاشی این آثار با سبک نقاشی دوره سلجوقی تفاوت دارد و برای نخستین بار در تاریخ ایران، مشخصات یک مکتب نقاشی ایرانی با تکیه بر اسناد موجود بیان شده است (اکبری، ۱۳۸۸: ۵۷). متأسفانه بسیاری از نسخه‌های خطی مصور دوره ایلخانی از بین رفته‌اند و بخشی از آن‌ها در کتابخانه‌های مختلف جهان پراکنده هستند. در این بخش، تعدادی از نسخه‌های مصور دوره ایلخانی معرفی شده و تعدادی از مینیاتورهای آن‌ها مورد تحلیل باستان‌شناسی و هنری قرار گرفته‌اند.

۱. منافع الحيوان

یکی از قدیمی‌ترین کتاب‌های خطی مصور، کتاب «منافع الحيوان» است که در کتابخانه‌ی مورگان در نیویورک با شماره‌ی M.500 نگهداری می‌شود. این

کتاب که به موضوع حیوانات می‌پردازد، به اصطلاح امروزی می‌توان آن را یک کتاب «حیوان‌شناسی» نامید. اصل این کتاب در سال ۳۳۰ ه‍.ق / ۹۴۱ م به دستور خلیفه‌ی المتقی در بغداد توسط پزشکی به نام «ابن بختیشوع» نوشته شده است. غازان خان، پادشاه ایلخانی، به فردی به نام عبدالهادی دستور داد که این کتاب را به فارسی ترجمه کند و نقاشانی که نامشان در زیر آثارشان ذکر نشده است، صفحاتی از آن را مصور کردند. این نسخه‌ی مصور امروزه در کتابخانه‌ی مورگان در نیویورک نگهداری می‌شود و قدیمی‌ترین کتاب مصوری است که در ایران نوشته شده و تا به امروز باقی مانده است. البته این بدان معنا نیست که پیش از این کتاب، هیچ کتاب مصوری در ایران وجود نداشته است، بلکه این کتاب قدیمی‌ترین نمونه‌ی باقی‌مانده است. تاریخ دقیق این کتاب به‌طور کامل خوانا نیست، اما کارشناسان معتقدند که تاریخ آن حدود ۶۹۸ ه‍.ق / ۱۲۹۸ م است. این کتاب در شهر مراغه نوشته و مصور شده است و شامل ۹۴ صفحه‌ی مصور است. بسیاری از تصاویر آن بسیار کوچک هستند و برخی از صفحات ناتمام مانده‌اند. حتی برخی از صفحات در دوره‌های بعدی مجدداً مصور شده‌اند. در این کتاب، عادات انسان، حیوانات، پرندگان، خزندگان، حشرات و موجودات آبی به‌صورت مجزا مورد بررسی قرار گرفته‌اند. تصاویر صفحات اولیه از سبک سنتی بغداد پیروی می‌کنند که در آن اشکال بزرگ در چشم‌اندازهای ساده‌ای از علف و گیاهان قرار گرفته‌اند. در نسخه‌های متأخر، اشکال کوچک‌تر و مناظر

تصاویر این کتاب برخلاف کتاب‌های دوره‌ی اولیه‌ی مغول که دارای کادر مربع بودند، به صورت مستطیل و افقی کادر بندی شده‌اند. گاهی این کادر افقی با ستون‌های معماری به سه قسمت تقسیم می‌شود. به نظر نگارنده، این شیوه ترکیب بندی صفحات مصور می‌تواند به عنوان معیار و الگویی برای شناسایی سایر نسخه‌های خطی ناشناخته مورد استفاده قرار گیرد. در این کتاب، مناظر و صحنه‌هایی مانند کشتی نوح، داستان یونس، داستان‌های ملی ایران و رزم رستم، و داستان‌های انجیل به نمایش گذاشته شده‌اند (اکبری، ۱۳۸۸: ۵۸).

در بخش تاریخ مغول این کتاب، چهره‌ها بیشتر مغولی و چینی هستند. گفته می‌شود که برخی از تصاویر این بخش تحت تأثیر مکاتب سونگ (۱۲۷۹-۹۰۶ م / ۶۷۷-۲۹۳ هـ ق) و یوان (۱۳۶۸-۱۲۷۱ م / ۶۶۹ هـ ق) چین بوده‌اند. برخی از عناصر در نقاشی‌های این کتاب، مانند ابرهای موج‌دار، تنه درختان پیچیده و گره‌دار، صخره‌های تیز و دشت‌های بریده، نشان‌دهنده‌ی نفوذ هنر خاور دور در مینیاتور ایران هستند. تحرک در نقاشی‌های این کتاب بیشتر نمایان شده و قلم‌گیری آبدارتر و نازکی خطوط تندتر و اغراق‌آمیزتر شده است. همچنین در تصاویر از شیوه هاشورزنی نقاشان چینی دوره تانگ (۹۰۷-۶۱۸ م) استفاده شده است.

قلم‌گیری زمخت و جامه‌پردازی تصاویر این نسخه‌ی خطی تحت تأثیر هنر بین‌النهرینی و پیکره‌های بلند قامت الگوی بیزانسی است. در میان تصاویر کتاب جامع‌التواریخ (شکل‌های ۲ و ۳) که در انجمن سلطنتی

طبیعی‌تر به نظر می‌رسند. در این تصاویر، درختان گره‌دار، ابرهای درهم‌پیچیده و صخره‌های موج‌دار دیده می‌شوند. یکی از تصاویر این کتاب، شیر نر و ماده را نشان می‌دهد که در مرکز ترکیب بندی قرار گرفته‌اند و فضای اطراف آن‌ها با گل و بوته پر شده است. کتیبه‌های عربی در بالا و پایین کادر برای توضیح نقاشی‌ها آورده شده‌اند (شکل ۱).

۲. جامع‌التواریخ

تحول عمده‌ای که در نگارگری دوره‌ی ایلخانیان رخ داد، ناشی از دو عامل بود: انتقال سنت‌های شرقی به ایران و تأسیس کارگاه‌های سلطنتی در این دوره. از جمله می‌توان به تأسیس شهرکی به نام ربع رشیدی در شهر تبریز اشاره کرد که به دستور خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، دانشمند دوره‌ی ایلخانی، ساخته شد. در ربع رشیدی، کتابخانه‌ای با چندین هزار کتاب به زبان‌های عربی، فارسی و دیگر زبان‌ها در دسترس اهل دانش و هنر قرار داشت. انگیزه اصلی این اقدام، تألیف کتابی مصور درباره سرگذشت ملل مختلف، از جمله مغولان بود. بدین ترتیب، با همکاری گروه‌های مختلف و تحت نظارت مستقیم رشیدالدین، کتاب «جامع‌التواریخ» نوشته شد که از نسخه‌های متعدد آن تنها بخش‌های ناقصی باقی مانده است. این کتاب چندین بار نسخه‌برداری و تصویر شده است. بخش اول کتاب، تاریخ عمومی است که از خلقت آدم آغاز می‌شود و به تاریخ مغول ختم می‌شود و بخش دوم به تاریخ مغول اختصاص دارد.

پیش از دوره‌ی ایلخانی دارد، به صورت گرد در اطراف سر پیامبر دیده می‌شود. این نوع استفاده از هاله‌ی مقدس می‌تواند در شناسایی آثار بی‌تاریخ و ناشناخته به ما کمک کند. در دوره‌های بعدی، مانند دوره‌ی تیموریان، این هاله به شکل شعله‌های آتش در نقاشی‌های مینیاتوری ظاهر می‌شود. نمونه‌ای از این نوع نقاشی‌ها را می‌توان در کتاب «خاوران‌نامه» تألیف ابن حسام خوسفی مشاهده کرد (خوسفی، ۱۳۸۱: ۴۰).

پرده‌آرایی نقش‌دار این تألیف، ویژگی‌های اولیه‌ی مکتب بغداد را نشان می‌دهد، اما نقش‌هایی مانند ابرهای درهم‌پیچیده، زمینه‌ی رنگی، درختان پیچ‌خورده و گره‌دار، عناصری تازه در این اثر هستند که احتمالاً تحت تأثیر هنر چین شکل گرفته‌اند. از جمله تصاویر این کتاب، می‌توان به تفویض مقام امامت به امام علی (ع) در غدیر خم اشاره کرد. این تصویر بیانگر آغاز گسترش تفکر شیعه در نیمه‌ی دوم حکومت ایلخانیان است (شکل ۴). هاله‌ی مقدس در این صفحه‌ی مینیاتوری به شکل دایره در اطراف سر پیامبر (ص) ایجاد شده است، در حالی که در دوره‌های بعدی، به خصوص دوره‌ی تیموری، این هاله به شکل شعله‌های آتش در نقاشی‌ها ظاهر می‌شود. این طرح‌های متفاوت از هاله‌ی مقدس می‌تواند در شناسایی تاریخ تولید مینیاتورها یا نسخه‌های خطی مصور به ما کمک کنند (رزسگای، ۱۳۸۵: ۵۶).

۴. شاهنامه‌ی دموت یا شاهنامه‌ی فردوسی

یکی از نسخه‌های مصور و بسیار معروف دوره‌ی ایلخانی، شاهنامه‌ای است که در گذشته در مجموعه‌ی

آسیایی لندن نگهداری می‌شود، صحنه‌هایی از اهل قریش و معراج پیامبر (ص) به تصویر کشیده شده‌اند (پاکباز، ۱۳۸۴: ۶۳-۶۰). ویژگی‌های متفاوت مینیاتورهای جامع‌التواریخ دوره‌ی ایلخانی و معراج‌نامه‌ی دوره‌ی تیموری (۹۱۶-۷۷۱ هـ.ق / ۱۳۶۹-۱۵۱۰ م) می‌تواند به عنوان الگوهای هنری دو دوره‌ی متفاوت، در شناسایی نسخه‌های خطی ناشناخته به ما کمک کنند (شکل ۳).

۳. آثار الباقیه

کتاب «آثار الباقیه» تألیف ابوریحان بیرونی در سال ۳۹۱ هـ.ق / ۱۰۰۰ م نوشته شده است. این کتاب در حدود سال‌های ۷۰۷ تا ۷۰۸ هـ.ق / ۱۳۰۸-۱۳۰۷ م به دستور حاکم ایلخانی در تبریز دوباره‌نویسی و مصور شد و از نظر قدمت پس از کتاب «منافع الحیوان» قرار می‌گیرد. امروزه این کتاب در کتابخانه‌ی دانشگاه ادینبورگ با شماره Arab161 نگهداری می‌شود (عکاشه، ۱۳۸۰: ۱۱۵-۱۱۲). صفحات مصور این کتاب شباهت زیادی به صفحات مصور کتاب «منافع الحیوان» ابن بختیشوع دارد و بدون شک توسط همان هنرمندان یا شاگردان مکتب آنان ایجاد شده است.

کتاب «آثار الباقیه» در سال ۷۰۷ هـ.ق / ۱۳۰۷ م توسط الکتبی رونویسی و سپس در شهر تبریز مصور شد. موضوع این کتاب، تاریخ اقوام مختلف در دوران پیش از اسلام است و شامل ۲۴ ورق نقاشی است. اشخاص در تصاویر به صورت قرینه‌وار، با ردا و عمامه و هاله‌ی نور مقدس در اطراف سرشان به تصویر کشیده شده‌اند (بلر، ۱۳۸۱: ۳۹). شکل هاله‌ی مقدس که ریشه در هنر

پهلوانان مورد توجه قرار گرفته‌اند. در این کتاب، نقش مایه‌هایی مانند ققنوس و اژدها و شیوه‌ی نمایش ابرها، صخره‌ها و درختان احتمالاً منشأ چینی دارند. یکی از ورق‌های این شاهنامه، تصویری از زاری بر نعش اسکندر را نشان می‌دهد. پرداختن به موضوع سوگواری را می‌توان یکی از ویژگی‌های کتاب شاهنامه‌ی دموت دانست (شکل ۵). در صحنه‌ی نقاشی «زاری بر مرگ اسکندر»، چندین شاخصه‌ی فرهنگی مانند شکل، جنس و نحوه‌ی آویزان کردن چراغ، نوع و رنگ لباس‌های مراسم سوگواری و شکل ستون‌ها قابل استنباط است.

۵. کلیله و دمنه

از کتاب «کلیله و دمنه» نسخه‌های متعددی در نقاط مختلف جهان وجود دارد. یکی از معروف‌ترین این نسخه‌ها در سال ۷۶۲ ه‍.ق / ۱۳۶۰ م در تبریز نوشته شده و در کتابخانه‌ی دانشگاه استانبول و آلبوم کاخ ایلدیز با شماره‌ی F.1422 ثبت شده است. این کتاب در نیمه‌ی دوم قرن ۸ ه‍.ق در تبریز مصور شده و هم‌اکنون در کتابخانه‌ی دانشگاه استانبول نگهداری می‌شود.

یکی از ورق‌های مینیاتوری این کتاب، صحنه‌ی «گیرافتادن دزد» را نشان می‌دهد که مطابق سبک نگارگری دوره‌ی اول ایلخانی، درون و بیرون بنا به‌طور هم‌زمان در یک تصویر به نمایش درآمده است. این سبک نقاشی می‌تواند به عنوان معیاری برای شناسایی سایر نقاشی‌های مینیاتوری ناشناخته‌ی دوره‌ی ایلخانی مورد استفاده قرار گیرد (شکل ۶). در این صحنه

دموت نگهداری می‌شد و در تبریز بین سال‌های ۷۳۱ تا ۷۳۷ ه‍.ق / ۱۳۳۷-۱۳۳۰ م نوشته شده است. چندین صفحه از صفحات مصور این کتاب امروزه در موزه‌های مختلف جهان پراکنده است و از متن کتاب بیش از چند صفحه باقی نمانده است. شاهنامه‌ی بزرگ مغولی از نظر غنا، کیفیت و تعداد صحنه‌های مصور، یکی از باارزش‌ترین و مهم‌ترین نسخه‌های خطی مصور تا اواخر دوره‌ی ایلخانیان به شمار می‌رود. این شاهنامه توسط فردوسی، شاعر دربار سلطان محمود غزنوی، در حدود سال ۳۸۸ ه‍.ق / ۹۹۸ م به نظم درآمده است (اکبری، ۱۳۹۰: ۶۸).

شاهنامه‌ی فردوسی معروف به شاهنامه‌ی دموت، شامل حدود ۳۰۰ برگ بزرگ (۲۹ × ۴۱ سانتی‌متر) و در دو جلد تنظیم شده بود. این کتاب مصور تا قرن ۱۰ ه‍.ق در شهر تبریز نگهداری می‌شد تا اینکه در قرن ۲۰ م، ژرژ دموت، دلال فرانسوی، این کتاب را برای فروش و منافع بیشتر تکه‌تکه کرد و به همین دلیل این کتاب به نام او شناخته می‌شود (گری، ۱۳۶۹: ۳۵-۳۲).

از شاهنامه‌ی دموت تنها ۵۸ برگ مصور باقی مانده است و صفحاتی از این کتاب در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی اروپا و آمریکای شمالی پراکنده است. در نقاشی‌های مینیاتوری این کتاب، تأثیر عوامل چینی کمتر و تأثیر طرح‌های سفال‌های دوره‌ی سلجوقی بیشتر است. در زمینه‌ی نقاشی‌ها و لباس افراد، از رنگ طلا به‌وفور استفاده شده است.

در کتاب شاهنامه‌ی دموت، صحنه‌هایی مانند شکار، پادشاهی اسکندر، جنگ رستم با اژدها و زورآزمایی

احتمالاً ابواسحاق اینجو و شاه شجاع مظفر از حاکمان آل اینجو، نقاشان ماهری را برای مصور کردن کتاب‌ها استخدام می‌کردند و از تولید نسخه‌های خطی مصور حمایت می‌نمودند. چهار شاهنامه‌ی تاریخ‌دار در این دوره مصور شده‌اند که دو تا از آن‌ها ناپدید شده‌اند و یکی به وزیر قوام‌الدین اهدا گردیده است (گری، ۱۳۶۹: ۴۴-۴۰). امروزه این شاهنامه‌ها در مجموعه‌های اروپا و آمریکا پراکنده هستند. یکی از تصاویر این شاهنامه، بهرام گور را در یک کلبه‌ی روستایی و زنی را در حال دوشیدن گاو نشان می‌دهد (شکل ۷). زنان مردان و حاکم در این نقاشی مینیاتوری هرکدام پوشاک متفاوتی دارند که اطلاعاتی درباره‌ی نحوه‌ی پوشش اقشار مختلف جامعه ارائه می‌دهند.

در این دوره، شاهنامه‌های دیگری تحت عنوان شاهنامه‌های کوچک نیز مصور شدند که هنوز نگارگران آن‌ها مشخص نشده‌اند. در این زمان، سنت رایج دربار در مصور کردن نسخه‌های بزرگ و مجلل برای کتابخانه‌ی سلطنتی، با رواج نسخه‌پردازی برای عرضه به عموم همراه شد. به‌طور کلی، این نسخه‌ها نسبت به نسخه‌های سلطنتی کوچک‌تر هستند و پرداخت و فنی کم‌تر دارند.

سه نسخه‌ی پراکنده از شاهنامه‌های کوچک موجود است که وقف‌نامه، صفحه‌ی رقم‌زنی و تاریخ ندارند و می‌توان آن‌ها را بر اساس یکسانی سبک در یک گروه قرار داد. تصاویر برجسته‌ی این نمونه‌ها، بهرام گور را در حال کشتن ازدها نشان می‌دهند. این مینیاتور به اولین شاهنامه‌های کوچک شمال غرب ایران در نیمه‌ی

نقاشی، علاوه بر وجود درختان پرشکوفه، بخشی از عناصر و تزیینات معماری مانند طاق جناغی، کاشی و آجرچینی‌ها نیز نمایان است. این عناصر قابل مقایسه با عناصر و تزیینات معماری دوره‌ی ایلخانی در مسجد جامع شهر ورامین هستند (اکبری، ۱۴۰۰: ۱۱۵). با توجه به الهام گرفتن هنرمند از طبیعت در نقاشی، مینیاتورهای نسخه‌های خطی به عنوان یکی از عوامل مهم در شناسایی فرهنگی دوره‌های مختلف محسوب می‌شوند و می‌توان از این آثار هنری برای بازسازی شاخصه‌های فرهنگی هر دوره استفاده کرد.

نسخه‌های خطی مصور دوره‌ی ملوک‌الطوائفی (۷۷۷-۷۳۵ ه‍.ق / ۱۳۷۵-۱۳۳۴ م)

با از میان رفتن خاندان ایلخانی در سال ۷۳۶ ه‍.ق / ۱۳۳۴ م، تولید نسخه‌های مصور متوقف نشد، بلکه تعداد دست‌نوشته‌هایی که محل تولید آن‌ها مشخص است و تصاویری با شیوه‌ای مشخص و متفاوت دارند، گواهی بر تداوم فعالیت تصویرگری در مراکز برخی مناطق در قرن ۸ ه‍.ق / ۱۴ م است.

همزمان با ایلخانیان، خاندان اینجو (۷۵۴-۷۲۵ ه‍.ق / ۱۳۵۳-۱۳۲۴ م) در استان فارس حکمرانی می‌کردند. این خاندان پس از مرگ ابوسعید، آخرین پادشاه ایلخانی، برای مدتی به‌صورت مستقل بر فارس حکومت کردند تا اینکه توسط خاندان آل مظفر (-۷۳۷ / ۷۹۸ ه‍.ق / ۱۳۹۵-۱۳۳۶ م) که در آن زمان در یزد حکومت می‌کردند، از شیراز رانده شدند. مظفریان توانستند بر تمام قسمت‌های جنوب غربی ایران حکومت کنند.

نخست قرن ۸ هـ ق تعلق دارد که در کتابخانه‌ی چستر بیتی در شهر دوبلین نگهداری می‌شود (شکل ۸). در این ورق مینیاتوری، صحنه‌ی مبارزه‌ی بهرام گور با یک اژدها به تصویر کشیده شده است. در این صحنه، اژدها با حالت هجومی، خشن و دهان آتشین در حال حمله به سوی بهرام گور است. در این نگاره، برخلاف اندیشه‌های چینی، اژدها حالت آرامش ندارد، بلکه بر اساس تفکرات ایرانی به عنوان موجود اهریمنی در نظر گرفته شده است و قهرمان ایرانی مانند بهرام گور با چهره و لباس رزم مغولی در حال مبارزه برای کشتن آن به عنوان نماد اهریمنی است.

دومین شاهنامه‌ی کوچک شمال غرب در موزه‌ی بروکلین محفوظ است. ورق‌ای از این کتاب، بهرام گور را در خانه‌ی روستایی نشان می‌دهد. این ورق مینیاتوری، زن و مردی را در حال دوشیدن گاو و مردی را که احتمالاً سلطان است، به عنوان نظاره‌گر صحنه نشان می‌دهد (شکل ۹). در این صفحه‌ی مصور و سایر صفحات مصور شاهنامه‌های کوچک، صحنه‌ی نقاشی در وسط صفحه و در داخل کادر مستطیل قرار دارد و بالا و پایین نگاره را متن نوشتاری تشکیل می‌دهد. این ویژگی بیانگر این موضوع است که خط و نقاش در این دوره در خدمت یکدیگر هستند. شاهنامه‌ی کوچک دیگری نیز متعلق به جنوب غربی ایران است که در نیمه‌ی اول قرن ۸ هـ ق در شیراز مصور شده و هم‌اکنون ورق‌ای از آن در کتابخانه‌ی توپ‌قاپی سرای استانبول نگهداری می‌شود (بلر، ۱۳۸۱: ۵۰-۴۵).

کتاب مصور در مکتب شیراز (نیمه‌ی دوم قرن ۸ هـ ق) در نیمه‌ی دوم قرن ۸ هـ ق در شیراز، نسخه‌های خطی با ویژگی‌های خاصی مصور شدند. یکی از این کتاب‌های مصور، «مونس الاحرار» اثر محمد بن بدر جاجرمی است که در سال ۷۴۲ هـ ق / ۱۳۴۱ م در شیراز تألیف شده و در گذشته در مجموعه‌ی «کورکیان» نگهداری می‌شد، اما هم‌اکنون در موزه‌های مختلفی مانند موزه‌ی کلیولند، پرینستون، موزه‌ی متروپولیتن و فریر گالری واشنگتن نگهداری می‌شود (توحیدی، ۱۳۹۰: ۱۰۹).

رنگ غالب نقاشی‌های کتاب «مونس الاحرار» سرخ است و تصاویر در میان ردیف‌هایی نوارمانند جای گرفته‌اند. این ویژگی‌های نقاشی‌های این کتاب به ما کمک می‌کند که ورق‌های پراکنده و ناشناخته‌ی این کتاب و نسخه‌های خطی دوره‌ی اسلامی را شناسایی کنیم. تصویری از این کتاب، گلچین علمی است که در نیمه‌ی دوم قرن ۸ هـ ق در شیراز مصور شده و در موزه‌ی هنری کلیولند نگهداری می‌شود (اکبری، ۱۳۸۸: ۶۳).

تصاویر ادوات موسیقی در این نقاشی مینیاتوری، به باستان‌شناسان و محققان در کسب اطلاعاتی درباره‌ی موسیقی و ادوات موسیقی دوره‌ی ایلخانی و ملوک‌الطوایفی کمک می‌کنند (شکل ۱۰).

شاهنامه‌های معروف با تصاویر زیبا در کاخ توپ‌قاپی سرای با شماره‌ی ۱۵۱۱ محفوظ هستند که در تاریخ ۷۷۲ هـ ق / ۱۳۲۲ م در شیراز نوشته شده‌اند و تصاویر آن‌ها از شاهکارهای هنر نقاشی ایران به شمار می‌روند. یک برگ از این شاهنامه، بهرام گور را در حال رزم با اژدها نشان می‌دهد. در این تصویر مینیاتوری، بهرام با

دمنه‌ای مصور و منتسب به شیخ اویس (۷۵۷-۶۶۱ هـ.ق / ۱۳۵۶-۱۲۶۲ م) نیز وجود دارد. علاوه بر این، نسخه‌های خطی دیگری نیز با حمایت حاکمان جلایری مصور شدند که در ادامه به معرفی چند مورد از آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱. عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات

کتاب «عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات» به زبان عربی در زمینه‌ی جهان‌نگاری نوشته شده و نویسنده‌ی آن زکریا قزوینی است. مطالب این کتاب بر پایه‌ی کتابی فارسی با همین نام از محمد بن محمود همدانی تدوین شده‌اند. تاریخ نوشتن این کتاب به سال ۶۷۸ هـ.ق / ۱۲۸۰ م گزارش شده است. دست‌نوشته‌ی اصلی آن هم‌اکنون در موزه‌ی مونیخ آلمان نگهداری می‌شود (اکبری، ۱۳۹۰: ۷۲).

این کتاب در دوران حکومت آل جلایر به تصویر کشیده شد و قدیمی‌ترین نسخه‌ی خطی مصوری است که از کتابخانه‌ی سلطان احمد آل جلایر باقی مانده است. کتاب مذکور در سال ۷۹۱ هـ.ق / ۱۳۸۹ م به خط نستعلیق در بغداد تألیف و مصور گردید و هم‌اکنون در کتابخانه‌ی ملی پاریس با شماره‌ی ۳۳۲ نگهداری می‌شود. این کتاب به دستور سلطان احمد جلایری ترتیب داده شده است. سلطان احمد یکی از مشوقان بزرگ هنر نقاشی روی صفحات کتاب بود (گری، ۱۳۶۹: ۴۶).

کتاب «عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات» در دنیای اسلام انتشار گسترده‌ای یافت و به زبان‌های فارسی و ترکی ترجمه شد. این کتاب تاریخ مختصر

قیافه‌ی مغولی، کمر باریک و سری تخم‌مرغی به تصویر کشیده شده است. آسمان در پس‌زمینه آبی است و در پشت‌زمینه، گل و بوته‌هایی نقش‌بسته‌اند (شکل ۱۱).

این صفحه‌ی مصور علاوه بر نشان دادن سبک خاص نگارگری اواخر قرن ۸ هـ.ق / ۱۴ م، اطلاعاتی درباره‌ی نوع لباس، کلاه افراد، شکل کمان و کمان‌دان ارائه می‌دهد. حمله‌ی بهرام گور به اژدها در این مینیاتور بیانگر این موضوع است که اندیشه‌ی ایرانی در رابطه با این موجود افسانه‌ای، با وجود تأثیر نگارگری چین در نگارگری ایرانی در اوایل دوره‌ی ایلخانی، بر اندیشه‌ی چینی غالب است. به عبارت دیگر، اژدها که در چین نماد خوشبختی و برکت است، در این نگاره به عنوان نماد اهریمنی در نظر گرفته شده است.

نسخه‌های خطی مصور دوره‌ی آل جلایر

پس از برچیده شدن ایلخانیان در سال ۷۳۶ هـ.ق / ۱۳۳۵ م، آل جلایر زمام امور را در ایران غربی و بغداد تا آغاز قرن ۹ هـ.ق / ۱۴ م به دست گرفتند. در طول این دوران، پایتخت آل جلایر بین شهرهای بغداد و تبریز بود. تا به امروز، اطلاعاتی درباره‌ی احتمال سفارش‌های سه امیر نخستین جلایری به تولید نسخه‌های خطی مصور به دست نیامده است.

اولین نسخه‌ی خطی شناخته شده در این زمان، کتاب «خمس‌ه‌ی نظامی» متعلق به سال ۷۸۸ هـ.ق / ۱۳۸۶ م است که در شهر بغداد و با تشویق سلطان احمد جلایری (۸۱۳-۷۸۴ هـ.ق / ۱۴۱۰-۱۳۸۲ م) مصور شده و تاریخ و محل اجرای آن مشخص است (گودرزی، ۱۳۸۴: ۲۴-۲۲). از این دوره، کلیله و

می‌شود (پاکباز، ۱۳۸۴: ۶۶). این کتاب در سال ۷۳۲ هـ.ق / ۱۳۳۱ م توسط خواجه‌جوی کرمانی سروده شده و در سال ۷۹۹ هـ.ق / ۱۳۹۶ م در بغداد به دست میر علی تبریزی، مخترع خط نستعلیق، نوشته شده و توسط جنید، نقاش دربار سلطان احمد جلایری، مصور گردیده است. استاد جنید اولین نقاش و هنرمندی است که زیر کار خود را امضا کرده است. احتمالاً این شخص شمس‌الدین بوده که در بغداد کار می‌کرده و گاهی نیز با عنوان «استاد جنید السلطانی» امضا می‌کرده است. بنابراین، او نقاش رسمی دربار سلطان احمد بوده است (گری، ۱۳۶۹: ۵۰-۴۷).

هفت برگ از ۳۳۷ برگ دیوان خواجه، ترسیم‌هایی در حاشیه دارند که به شیوه‌ای نفیس با مرکب مشکی و رنگ‌های ملایم آبی و طلایی تزئین شده‌اند. طراح برگ‌های دیوان خواجه‌جوی کرمانی، شخص عبدالحی نقاش بوده است. عبدالحی را می‌توان با استناد به شهرتش، استاد ترسیم و مجری شاهکارهای دیگر دوره‌ی آل جلایر دانست. در یکی از مینیاتورهای دیوان خواجه با موضوع صحنه‌ی عروسی «همای و همایون» که هم‌اکنون در کتابخانه‌ی بریتانیا در لندن نگهداری می‌شود، امضای جنید نقاش دیده می‌شود. در صحنه‌ی عروسی همای و همایون، انواع مختلف تزیینات معماری، کتیبه‌ها، کف‌پوش‌ها، لباس‌های افراد با شخصیت‌های مختلف و غیره دیده می‌شوند. این ویژگی‌های مینیاتور مورد بحث، به باستان‌شناسان و محققان تاریخ هنر در بازسازی فرهنگی دوره‌ی ملوک‌الطوایفی کمک می‌کنند (شکل ۱۳).

علوم طبیعی است و مباحثی مانند ستاره‌شناسی، جانورشناسی و معدن‌شناسی را شامل می‌شود. در این اثر مصور، حقایق علمی با داستان‌های عجیب و تخیلی درآمیخته است. گاهی این کتاب به توصیف جانورانی می‌پردازد که در حال حاضر هیچ آگاهی علمی از آن‌ها وجود ندارد.

یکی از تصاویر این کتاب، برداشت میوه از درخت لوبیا را نشان می‌دهد که در سال ۱۳۸۰ م در بغداد مصور شده است. از جمله ویژگی‌های این برگ، داشتن زمینه‌ی گل و گیاه و افق‌های بلند است. در این نگاره، تصویر مردی مشاهده می‌شود که دارای پوشش کلاه و لباس است و این نگاره برای شناخت پوشاک دوره‌ی ملوک‌الطوایفی دارای ارزش است. باید توجه داشت که در بیشتر موارد، نقاش با الهام از طبیعت اقدام به نقاشی می‌کند، هرچند گاهی نیز نقاشی‌های نگارگر برآمده از تخیلات شخصی او است. بوته‌های گلدار با رنگ‌های مختلف بر روی تپه‌ها در زمینه‌ی نقاشی‌های این کتاب، پیش‌زمینه‌ای بر استفاده از این سبک در نقاشی‌های مینیاتوری دوره‌ی تیموری در قرون بعدی است، هرچند شکل تپه و نوع گل‌ها در نگاره‌های دوره‌ی ملوک‌الطوایفی با دوره‌ی تیموری کمی تفاوت دارد (شکل ۱۲).

۲. دیوان خواجه‌جوی کرمانی

دیوان خواجه‌جوی کرمانی هفت سال پس از کتاب «عجایب المخلوقات» نوشته شده است و به‌عنوان پیش‌گام کارهای هنری بهزاد به‌شمار می‌رود. این کتاب در موزه‌ی بریتانیا با شماره‌های ۱۸-۱۱۳ نگهداری

صحنه دیگری از دیوان خواجهی کرمانی، جنگ بین همای و همایون را نشان می‌دهد (شکل ۱۴). از جمله ویژگی‌های دیوان مصور خواجهی کرمانی، اشغال کلی متن با تصاویر است، به طوری که تصاویر از متن بیرون زده و تمام صفحه را پوشانده است. با توجه به این ویژگی، می‌توان استنباط کرد که نگارگری در اواخر قرن ۸ هجری به سوی استقلال پیش می‌رود و پس از این تاریخ، صفحه‌های نقاشی‌های مینیاتوری بدون متن نوشتاری در بالا و پایین و با شرح کوتاه در قسمتی از صفحه، به حیات خود ادامه می‌دهند. لازم به توضیح است که در دوره ایلخانی، بیشتر صفحات کتاب‌های مصور ترکیبی از متن نوشتاری و نقاشی هستند.

۳. دیوان سلطان احمد و سایر نسخ

یکی دیگر از کتاب‌های مصور دوره آل جلایر که وظیفه‌ی مصور کردن آن بر عهده‌ی استاد جنید بوده، «دیوان سلطان احمد» است که هم‌اکنون در فریر گالری واشنگتن با شماره ۳۵-۳۲ نگهداری می‌شود. در حاشیه متن این کتاب، تصاویر بسیار زیبایی به سبکی که در دوره آقا رضا در عهد صفوی مرسوم بوده، وجود دارد. یکی از تصاویر معروف این کتاب، صحنه‌ی روستایی را نشان می‌دهد که در سال ۸۰۶ هجری / ۱۴۰۳ م در بغداد مصور شده و هم‌اکنون در گالری هنری فریر واشنگتن نگهداری می‌شود (بلر، ۱۳۸۱: ۴۴-۱۴). در این صحنه، متن شعر در داخل کادر مستطیلی قرار دارد و حاشیه‌ی آن دارای نقاشی‌هایی با موضوعاتی مانند مرغابی‌های در حال پرواز، پیرمردی همراه با زن جوان و کودک، دو گاو در پایین کادر و شخصی در حال

شخم زدن است (شکل ۱۵). در موزه فریر گالری واشنگتن، کتاب دیگری به نام «خسرو و شیرین» نظامی با شماره‌ی ۳۱۳۴ نگهداری می‌شود که توسط علی حسن السلطانی در سال ۸۰۸ هجری / ۱۴۰۵ م در تبریز نوشته شده است. صفحات این کتاب شباهت زیادی به صفحات دیوان خواجه دارد و از افتخارات نخستین مکتب نقاشی تبریز به شمار می‌رود. آقای بازلی گری معتقد است که این نسخه احتمالاً در زمان سلطان احمد جلایری نگارش شده است. پنج مینیاتور از این نسخه مصور شده‌اند که از نظر شیوه‌ی طراحی و اجرای رنگ، شبیه به نقاشی‌های دیوان خواجهی کرمانی هستند (گری، ۱۳۶۹: ۴۷-۴۶).

نتیجه‌گیری

کاشی و سفال با تزیین و نقاشی روی لعاب، مانند کاشی‌ها و سفال‌های مینایی و زرین‌فام، و نسخه‌های خطی مصور دوره سلجوقی، پیش‌درآمد مینیاتورهای غنی ایران در دوره‌های ایلخانی و ملوک الطوائفی هستند. ایلخانیان مغول، مروج اصلی هنر مینیاتور در ایران بودند و علاقه‌ی آن‌ها به هنر چینی، موجب تأثیر هنر خاور دور بر هنر ایران در دوره ایلخانی شد. به‌کار بردن طرح‌ها و شکل‌های حیوانات افسانه‌ای شرق آسیا مانند اژدها و سیمرغ، بیش از هر چیز در هنر دوره ایلخانی جای بررسی دارد. غیرواقعی بودن شکل ظاهری این نقوش، هنرمندان اسلامی را که می‌کوشیدند در برخی موارد، اشکال موجودات زنده را به صورت غیرطبیعی نشان دهند، تحت تأثیر قرار داد. در نتیجه، هنرمندان بدون توجه به معانی نمادین این

(پایان‌نامه دکتری). دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، تهران.

اکبری، تیمور (۱۴۰۰). آشنایی با معماری ایران در قرون میانی اسلامی. تهران: انتشارات سمیرا.

بلر، شیلا، و بلوم، جاناتان (۱۳۸۱). هنر و معماری اسلامی (اردشیر اشراقی، مترجم). تهران: انتشارات سروش. (اثر اصلی در سال ۱۹۹۴ منتشر شده است)

بیانی، شیرین (۱۳۸۲). مغولان و حکومت ایلخانی در ایران. تهران: سمت.

پاکباز، رویین (۱۳۸۴). نقاشی ایران. تهران: انتشارات زرین و سیمین.

توحیدی، فایق (۱۳۹۰). مبانی هنرهای فلزکاری (چاپ دوم). تهران: سمیرا.

خوسفی بیرجندی، ابن حسام (۱۳۸۱). خاوران نامه. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

رزسگای، ماری (۱۳۸۵). معراج‌نامه: سفر معجزه‌آسای پیامبر (مهناز شایسته‌فر، مترجم). تهران: موسسه مطالعات هنر اسلامی. (اثر اصلی در سال ۲۰۰۵ منتشر شده است)

عکاشه، ثروت (۱۳۸۰). نقاشی ایران (غلامرضا تهامی، مترجم). تهران: انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی. (اثر اصلی در سال ۱۹۹۹ منتشر شده است)

گری، بازیل (۱۳۶۹). نقاشی ایران (عربعلی شروه، مترجم). تهران: انتشارات عصر جدید. (اثر اصلی در سال ۱۹۶۱ منتشر شده است)

گودرزی، مرتضی (۱۳۸۴). تاریخ نقاشی ایران. تهران: انتشارات سمت.

نقوش در چین، آن‌ها را در آثار خود به کار بردند. اما این طرح‌ها و نقوش به سرعت در مفهوم ایرانی و اسلامی تغییر یافتند و شکل مشخص و اصلی خود را پیدا کردند. در نتیجه این تحول، اژدها که در چین نماد خوشبختی و برکت بود، در نگاره‌های دوره ایلخانی و ملوک‌الطوایفی به نماد اهریمنی تبدیل شد و قهرمانان ایرانی مانند رستم و بهرام گور در حال کشتن این موجود افسانه‌ای و اهریمنی به تصویر کشیده شدند.

با توجه به الهام گرفتن هنرمندان نقاش از طبیعت در ایجاد نگاره‌ها، می‌توان از تصاویر مینیاتوری برای بازسازی فرهنگی دوره‌های مختلف استفاده کرد. نقاشان دوره ایلخانی و ملوک‌الطوایفی در مینیاتورهای خود از موضوعات مختلفی مانند ادوات موسیقی، پوشاک، عناصر و تزیینات معماری، ابزار نظامی و غیره استفاده کرده‌اند که این موارد می‌توانند به محققان و باستان‌شناسان در بازسازی فرهنگی دوران مورد بحث کمک کنند. مینیاتورهای کتاب‌های مصور دوره ایلخانی و ملوک‌الطوایفی دارای ویژگی‌های مشخصی هستند که فقط در آثار هنری این دوره دیده می‌شوند. این شاخصه‌ها به عنوان الگو به ما کمک می‌کنند که بتوانیم نسخه‌های خطی مصور و ورق‌های پراکنده بی‌تاریخ و ناشناخته این دوران را شناسایی و معرفی کنیم.

منابع

اکبری، تیمور، و پوریا، کاشانی (۱۳۸۸). تاریخ هنر نقاشی و مینیاتور در ایران. تهران: سبحان نور.

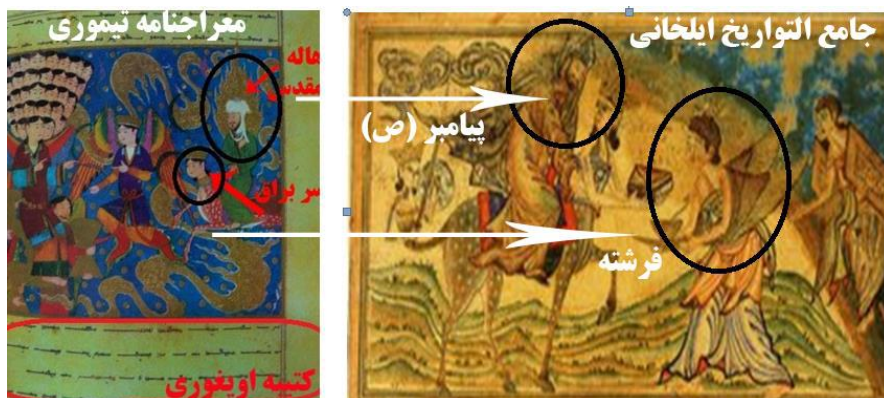
اکبری، تیمور (۱۳۹۰). تحلیل باستان‌شناختی از نسخه‌های خطی مصور ایران در دوره تیموری

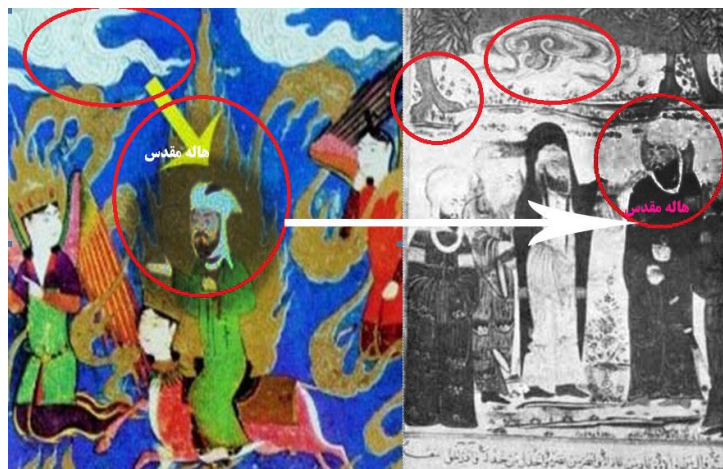
شکل ۱. منافع الحيوان، شیر نر و ماده در میان گل و بوته، اواخر سده ۷ هـ.ق / ۱۴م (گری، ص ۱۵۳).

شکل ۲. جامع التواریخ: اهل قریش، انجمن سلطنتی آسیایی لندن (بلر، ص ۴۰).

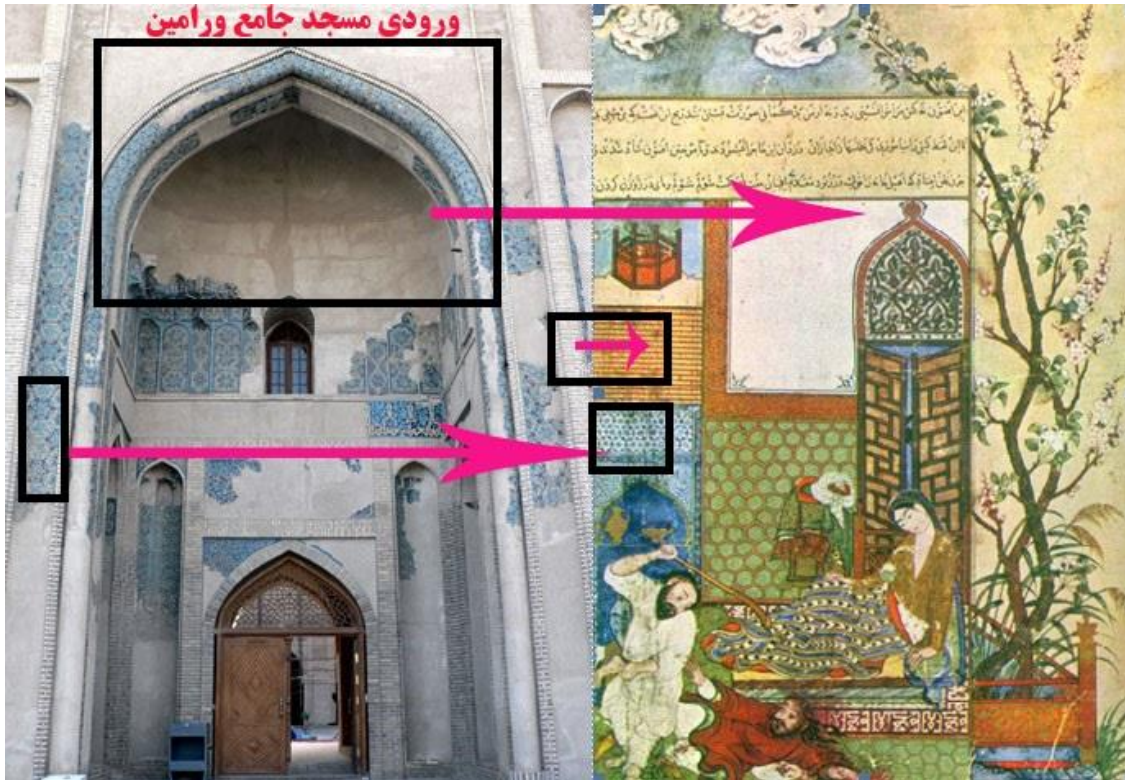
شکل ۳. سمت راست: جامع التواریخ: معراج پیامبر (ص)، انجمن سلطنتی آسیایی لندن (اکبری، ص ۱۵۵) سمت چپ: مینیاتوری از معراجنامه تیموری.

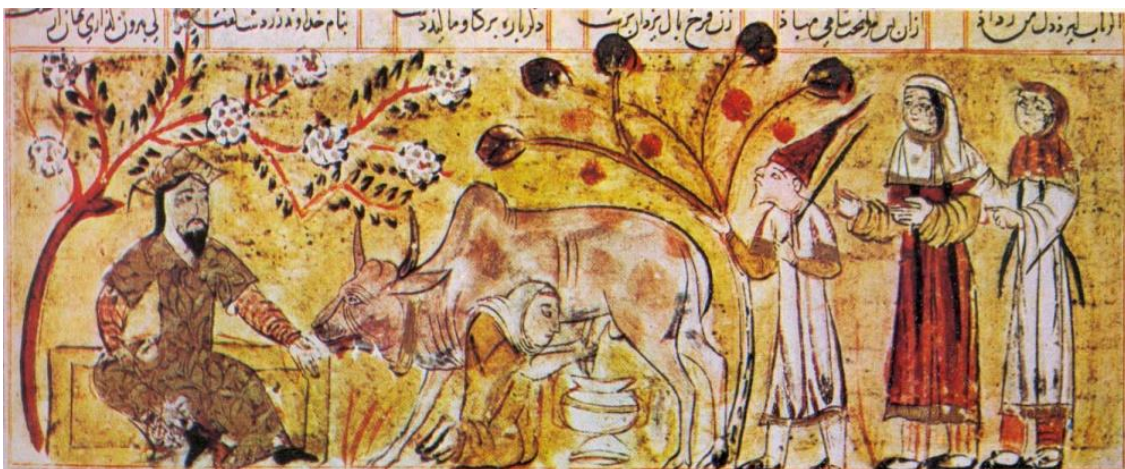
شکل ۴. آثارالباقیه، پیامبر اکرم (ص) و حضرت علی (ع) در غدیر خم، اوایل سده ۸ هجق (بلر، ص ۳۹).

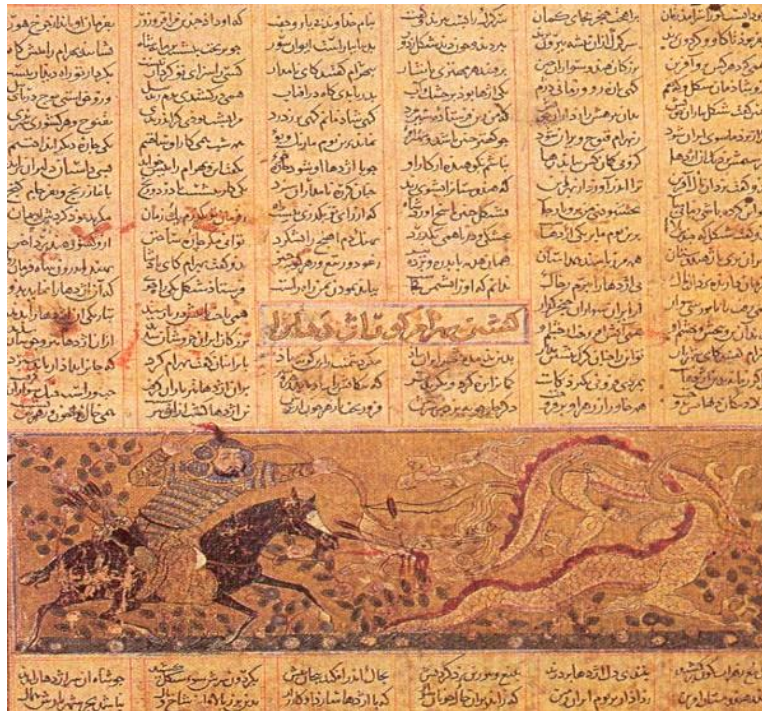
شکل ۵. شاهنامه دموت: صحنه زاری برای مرگ اسکندر گالری فریر واشنگتن Freer Gallery of Art (بلر، ص ۴۱).

شکل ۶. سمت راست: کلیله و دمنه، درون و بیرون بنا در صحنه گیر افتادن دزد. نیمه اول قرن ۸ هجری، تبریز (گری، ص ۱۶۳). سمت چپ، ورودی مسجد جامع ورامین از دوره ایلخانی (اکبری، ص ۱۱۶).

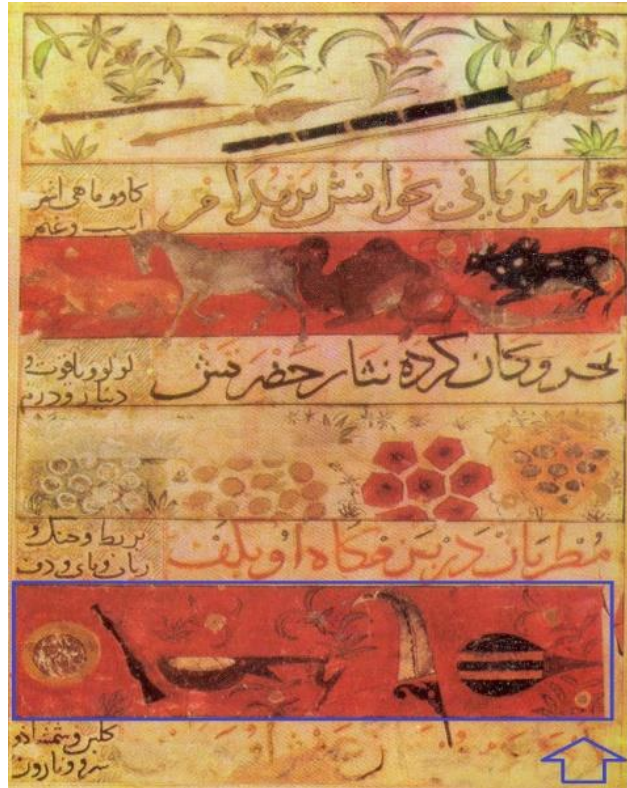
شکل ۷. شاهنامه وزیر قوام الدین شیرازی، بهرام گور در خانه روستایی، نیمه اول قرن ۸ هجری، موزه هنری والتر بالتیمور (Walter's Baltimore) (اکبری، ص ۱۵۷).

شکل ۸. بهرام گور در حال کشتن اژدها، شاهنامه کوچک شمال غرب ایران نیمه اول سده ۸ ه‍.ق، کتابخانه چستر بییتی (بهر، ص ۴۶).

شکل ۹. شاهنامه کوچک، بهرام گور در خانه روستایی، محفوظ در موزه بروکلین (بهر، ص ۴۶).

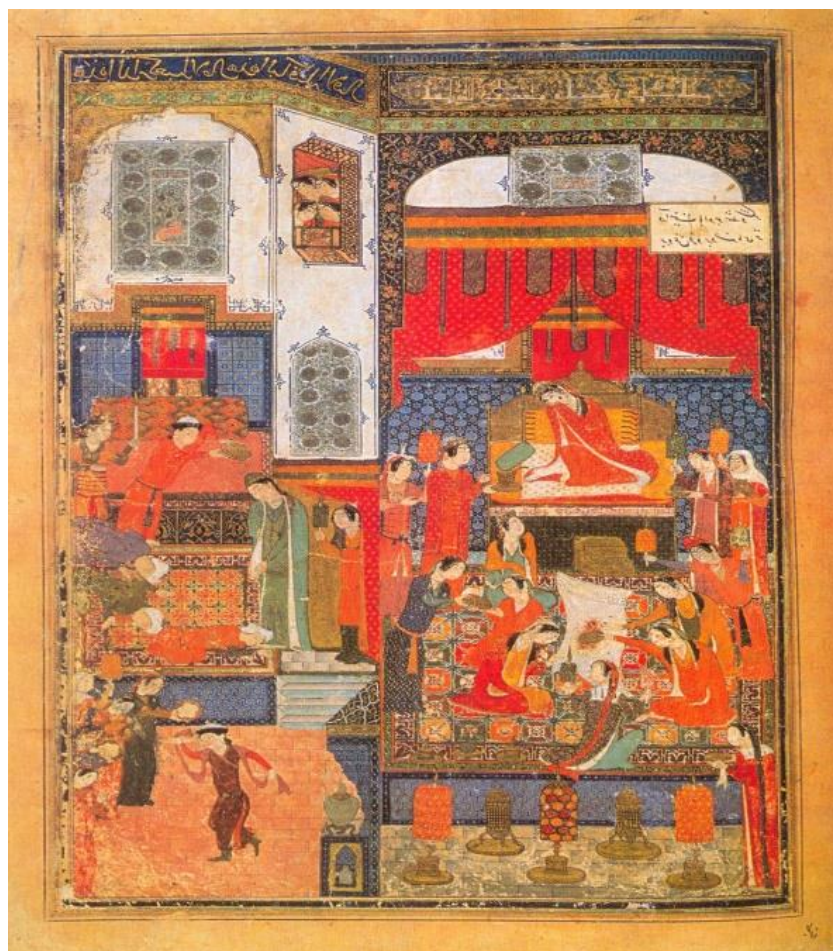
شکل ۱۰. ورق مصور از مونس الاحرار، نیمه دوم قرن ۸ ه‍.ق، مکتب شیراز، موزه هنری کلیولند Cleveland (اکبری، ص ۶۱).

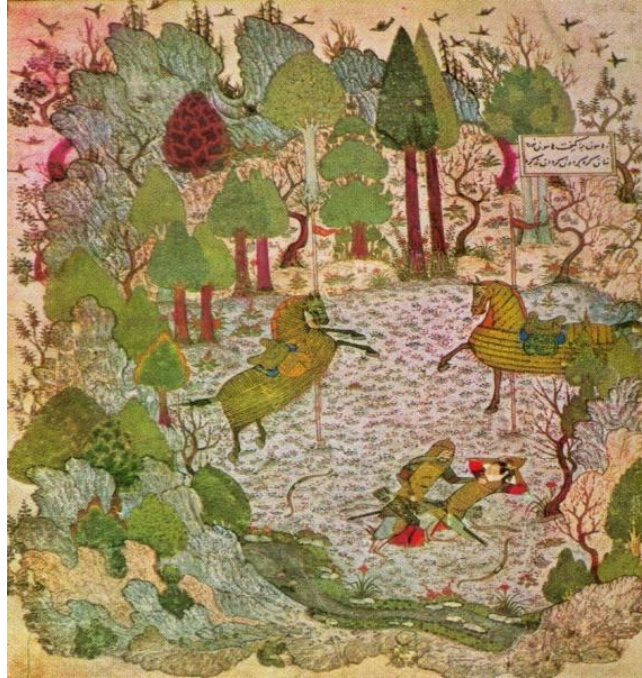
شکل ۱۱. جنگ بهرام گور با اژدها، مصور شده در شیراز، نیمه دوم سده ۸ ه‍.ق/۱۴م. کتابخانه توپ قاپو سرای استانبول (پاکباز، ص ۷۰).

شکل ۱۲. سمت راست: عجائب المخلوقات: برداشت لوبیا از درخت، ۷۹۱ ه‍.ق / ۱۳۸۹ م، کتابخانه ی ملی پاریس (گری، ص ۱۶۷). سمت چپ: کلیله و دمنه دوره تیموری، حمله شیر به گاو مصور شده در سال ۸۳۴ ه‍.ق (اکبری، ص ۱۶۲).

شکل ۱۳. مینیاتوری از دیوان مصورخواجوی کرمانی:
عروسی همای و همایون، قرن ۸ ه‍.ق کتابخانه موزه بریتانیا (بلر، ۱۳۸۱: ۴۴).

شکل ۱۴. جنگ همای و همایون، دیوان خواجوی کرمانی، اواخر سده هشتم هجری، کتابخانه موزه بریتانیا (گری، ص ۱۶۹).

شکل ۱۵. برگی از دیوان سلطان احمد جلایری: صحنه روستایی، اوایل قرن ۹ هجری/۱۵م
گالری هنری فریر واشنگتن (بلر، ص ۴۵).